

ДІЄПРИКМЕТНИК У ФУНКЦІЇ ПРЕДИКАТА

Мединська Наталія Миколаївна,

канд. філол. наук, доц.

Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. С. Дем'янчука

Стаття присвячена функціональній специфіці дієприкметника. Автор концентрує увагу на особливостях реалізації предикативної функції дієприкметника у структурі речення.

Ключові слова: категорійне значення дієприкметника, предикат, ознакові слова, валентність.

Функціональний підхід до вивчення граматичних одиниць (як синтаксичних, так і морфологічних) у сучасній лінгвістиці є панівним. Основне завдання функціонального синтаксису, який виступає у двох своїх різновидах – семантичному і формальному, полягає у виявленні семантики синтаксичних одиниць і з'ясуванні їхніх первинних та вторинних функцій у процесі комунікації.

Дієприкметник – один із найбільш складних та суперечливих феноменів мови. У мовознавстві різних історичних періодів побутувало неоднозначне трактування його сутності, що спричинило різнобій у визначенні частиномовної належності. Дієприкметник розглядають: 1) як дієслівну атрибутивну форму (О. О. Потебня, М. А. Жовтобрюх, І. К. Кучеренко, В. М. Русанівський, О. М. Тихонов, Г. М. Гнатюк); 2) як іменну форму дієслова (традиційний підхід); 3) як особливе утворення, яке посідає проміжне місце між дієсловом і прикметником, тобто "своєрідний гібрид (вербоїд), що має ознаки обох цих частин мови" (В. В. Виноградов), хоча це утворення тісніше пов'язане з дієсловом та входить у систему дієслівних форм; 4) або розглядають як прикметник дієслівного походження (Л. А. Булаховський, Ю. В. Шевельов, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко); чи 5) як самостійну частину мови (В. В. Бабайцева, А. Н. Тихонов, М. М. Шанський). У сучасному потрактуванні частиномовної належності дієприкметника наголошується на дієслівній основі цього утворення – прикметника [Трофимов 1964, 198].

Розкриваючи специфіку значення дієприкметника, О. О. Потебня зазначав: "Дієприкметник передає, як і ім'я, ознаку дану, але так, що при відтворенні її зберігається пам'ять про виникнення її від зусиль особи, а тому ця ознака в дієприкметнику виступає наявною в певний час" [Потебня 1958, 143-144].

У працях, що характеризують дієприкметник як форму дієслова або як окрему частину мови, констатується його семантична двоїстість: це форма дієслова, у якій поєднуються значення двох частин мови (дієслова та прикметника), тобто яка виражає значення дії та власне означальне [РГ – 80 1980, 665]. "Основна властивість дієприкметника – це його синкретичне категорійне значення: у ньому поєднуються значення дії та ознаки предмета" [Бабайцева 2000, 324]. За словами М. М. Шанського, категорійне значення дієслова домінує, якщо йдеться про "дію або стан, то дієприкметники виражають як часову ознаку" [Шанський 1987, 205]. З іншого боку, "дієприкметник позначає дію (стан, відношення та ін.) як процес, що має свого носія, і лексично не відрізняється від інших форм дієслова" [Современный русский язык 1999, 556].

Характеризуючи дієприкметник як прикметник дієслівного походження, І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська зазначають, що він є різновидом віддієслівного прикметника з нейтралізованими основними дієслівними категоріями часу, способу й особи та збереженою дієслівною категорією виду, що у морфологічному плані сприяє диференціації сукупності прикметникових грамемних флексій категорій роду, числа, відмінка [Вихованець, Городенська 2004, 150].

Отже, переважає думка про похідний характер дієприкметникових утворень: дієприкметник сформувався на основі прикметника та дієслова, поєднавши в собі як динамічні, так і статичні якісні характеристики. Але проблему зарахування дієприкметника до класу дієслів чи до класу прикметників і, відповідно, визначення граматичної природи, його функціонування на сучасному етапі лінгвістичної науки остаточно не розв'язано.

Актуальність наукової розвідки вмотивована необхідністю з'ясування функцій дієприкметника (ознакового слова чи форми дієслова), що дозволить глибше пізнати граматичну природу, семантичну структуру, зокрема специфіку представлення його в реченні у позиції предиката.

У статті поставлено за **метою** з'ясувати особливості вияву функцій дієприкметника як ознакового слова, що реалізуються в реченні у реальних предикативних зв'язках словоформи із суб'єктивним компонентом.

Поняття "функція" мовної одиниці або форми, за О. В. Бондарком, пов'язано з питанням "для чого слугує ця одиниця, яке її призначення?". "Функція того чи того мовного засобу – це його роль, призначення, мета його вживання" [Бондарко 2002, 343]. Поняття "значення" мовної одиниці або форми пов'язане із поняттям "функції" [Бондарко 2002, 339]. Стосовно мовного статусу дієприкметника дослідники зазначають, що дієприкметник – мовне утворення, яке має ознаки дієслова і прикметника, а отже, і потенціал його функціонування зумовлений характером ознак дієслова та прикметника, можливістю комбінування. Якщо для фінітних форм дієслова основною є функція предиката, то для дієприкметника характерне функціональне роздвоєння – займати позицію предиката чи атрибута. Отже, функціональні поля дієслова та прикметника перетинаються в дієприкметнику щодо виконання предикативної функції. Поняття функціонального плану тісно взаємодіє з поняттям семантичного плану. Г. О. Золотова зазначає, що "синтаксичні можливості слова зумовлені передусім його категорійною семантикою" [Золотова 1982, 59]. Через відмінність категорійного значення предикативні функції дієслова та прикметника не є абсолютно тотожними передусім в аспекті часової віднесеності до дійсності.

Хоча семантику дієприкметника можна представити у вигляді простої суми: "дія" + "ознака", де функціональний потенціал його постає не як сума функцій дієслова та прикметника, а як їхня складна взаємодія, В. В. Виноградов зауважує, що взаємодія категорійних значень прикметника та дієслова у семантиці дієприкметника виражена не тільки в їхньому поєднанні, але й у їхній "боротьбі", що допускає можливість асиметричності ознак як домінування однієї з них [Виноградов 1972].

Ситуація ускладнюється тим, що в рамках однієї частини мови співіснують кілька підкласів або розрядів, причому їхня семантика не завжди відповідає категорій-

ній семантиці частини мови, у складі якої вони виділяються [Кубрякова 1978]. Відтак можна твердити, що семантика дієприкметника становить собою своєрідну "арену" взаємодії категорійної семантики двох частин мови: дієслова та прикметника, враховуючи і їхні різноманітні підкласи [Кубрякова 1978].

Функціонально-семантичні дослідження дієприкметника базуються на понятті синтаксеми – мінімальної семантико-синтаксичної одиниці, ознаками якої є: 1) категорійно-семантичне значення; 2) морфологічна форма, яка їй відповідає та 3) відповідний набір синтаксичних функцій-позицій [Золотова 1982].

Диференціація функцій дієприкметника як форми ознакового слова представлена в системі мови на основі класифікації функцій-позицій дієприкметника у реченні.

Семантична класифікація ознак дієприкметника базується в основному на класифікації предикатів (О. М. Селіверстова, Т. В. Булигіна, Є. В. Падучева, Й. Ф. Андерш, І. Р. Вихованець та ін.). За семантичною сутністю предикати семантико-синтаксичної структури речення поділяють на класи (семантичні типи предикатів): предикати дії, предикати стану, предикати якості, предикати кількості та ін. [Вихованець 1992; Мірченко 2001]. Дієприкметниковий предикат "визначається як у синтаксичних, так і в семантичних термінах – як набір семантичних ознак, які здатні фігурувати у синтаксичних правилах" [Семантические типы предикатов 1982, 11]. Класифікаційною основою, що об'єднує функціональну та семантичну класифікації, є характер співвіднесеності ознаки з віссю часу. За основу семантичної класифікації дієприкметників прийнято семантичні типології предикатів, хоча вони не становлять окремого класу слів. Для характеристики ознак-дієприкметників необхідно враховувати позицію, яку вони займають у структурі речення. Оскільки дієприкметник пов'язаний із дієсловом, то важливо враховувати наявність у ньому семи ознаки. "Все те, що було розірвано, повинно бути знову об'єднано. Відрив ознаки від предмета дає можливість у подальшому об'єднати їх атрибутивним зв'язком" [Арутюнова 1999, 47]. Зміни синтаксичної функції можуть супроводжуватися змінами у семантиці атрибута-дієприкметника, а відтак може змінюватися і його класифікаційний ранг або їхня комбінація, якщо атрибут-дієприкметник має властивості кількох типів, при цьому сам набір рангів залишається незмінним.

Та чи інша форма дієприкметника має зовнішні морфологічні показники, наприклад, типізовані суфікси, а також зберігає семантичні зв'язки з певним дієсловом. Дієприкметник як віддієслівний прикметник відображає семантику семантико-синтаксичних категорій, які він реалізує в структурі речення: предикатності, атрибутивності, суб'єктності / об'єктності, категорію семантико-синтаксичної валентності. М. Я. Плющ зазначає, що "дієприкметник як структурний компонент синтаксичного звороту виявляє в реченні формально-граматичні зв'язки із суб'єктом – субстантивним словом, а також смисловий зв'язок із дієсловом-присудком. Ця особливість... зумовлюється властивостями дієприкметника як форми дієслова, яка поєднує дієслівні граматичні значення часу, виду і стану із прикметниковими ознаками – здатністю узгоджувати свої форми з іменником у роді, числі, відмінку" [Плющ 201, 32].

Семантико-синтаксичні категорії неоднорідні за своєю граматичною природою і характеризують об'єктивний та суб'єктивний зміст речення. До категорій об'єктив-

ного семантико-синтаксичного змісту належать категорії предметності (субстанціональності) та категорії ознаковості (предикатності). Сучасні лінгвісти стверджують, що категорія предикатності (ознаковості) ґрунтується на здатності окремих частин мови здійснювати функцію предиката речення [Вихованець 1992; Мірченко 2001]. Семантичне значення предиката є центральною величиною категорії предикатності. До того ж значення предиката не може бути довільним, а повинне вказувати на ознаку, стан або ж відношення до інших предметів тощо. Синтаксеми предиката вирізняються змістовими опозиційними ознаками: динамічністю / статичністю, часовою локалізованістю, фазовістю, активністю / пасивністю суб'єкта тощо. Втілення в структурі предиката семантичних ознак має складний характер і засвідчує багатогранність природи цього знака в мові.

Функціонування дієприкметника (як і прикметника) у сфері категорії предикатності тісно пов'язане з грамою предиката якості. Прикметник виражає ознаку пасивну, а дієприкметник – активну. Як зауважує В. О. Трофімов, прикметник – ознака закладена, дієприкметник – ознака відтворювана [Трофімов 1964, 198].

У системі мови предикатні знаки виступають як позначення динамічної ознаки [Вихованець 1983, 26]. Поняття ознаки виражається у кожній мові, де чітко і послідовно виявляється поділ на частини мови: прикметником, дієсловом (чи його формами – дієприкметником, дієприслівником) і прислівником. Дієслівні, ад'єктивні та інші ознакові імена в сучасній лінгвістиці з її гіпертрофованим інтересом до логічних аспектів функціональної мови і мовотворчості не розмежовуються, а розглядаються в сфері вивчення семантичних предикатів. "У значенні ознакових частин мови переплітаються два ряди категорій: у прикметників – ознака і якість, властивість; у дієслів – ознака дії, стану; у дієприкметників, дієприслівників і прислівників – ознака другого ступеня – поняття простору, часу та інших обставин перебігу дії. Отже, у природних мовах виділяються три різні категорії "ознаковості": ознака предмета, ознака події й ознака ознаки" [Леута 2007, 23-24.].

Синтаксична позиція дієприкметника зумовлена порядком слів у реченні. Переважно у препозиції до іменника дієприкметник виконує роль означення: *Земля здригалася від вибухів бомб, занімілі дівчатка лежали на підлозі вагона* (Ле, Клен. лист, 1960, 69) [СУМ, т. III 1972, 231], а в ролі присудка – у постпозиції: *Остан і Соломія були стомлені дорогою* (М. Коцюбинський). Проте предикатність дієприкметника зберігається і в препозиції, якщо предикат виділено за допомогою логічного наголосу: *Покопані й поорані чумацькі дороги* (Я. Щоголів).

Як зазначає М. Я. Плющ, одиничний дієприкметник з атрибутивною функцією повинен займати периферійні позиції. У минулому він функціонував як незалежна від дієслова форма і з часом здавна почав відігравати другорядно-предикативну роль, виражаючи додаткове повідомлення, що доповнює основну предикацію, та переміщуючись ближче до центральних позицій. У сучасній українській мові, входячи в речення через подвійний семантичний зв'язок із дієсловом-присудком та з підметом, дієприкметник (утворюваний ним зворот) виражає значення другорядного предиката й одночасно характеризує іменникове (пояснюване) слово як атрибут [Плющ 2010, 38].

Предикативна функція дієприкметника є вторинною. Категорійна трансформація та зміщення його функціонального діапазону засвідчує синтаксичний перехід (транспозицію) до фінітних форм дієслова.

Предикативний дієприкметник пов'язується з підметом насамперед за допомогою абстрактної зв'язки *бути (бувати)*, що виражає граматичні значення способу, часу й особи або роду і числа, які формально обслуговують предикативний зв'язок координації головних членів: *Поранений генерал Бонамі був захоплений в полон російськими гренадерами (Кочура, Зол. грамота, 1960, 299) [СУМ, т. III 1972, 390]. Його чорна, густа борода була немов перетикана пурпуровими нитками (Фр., II, 1950, 327) [СУМ, т. VI 1975, 295]. Двері були зачинені й защеПЛені ... Хата була за-сунена (Панас Мирний).* Інколи зв'язка може опускатися, але ступінь предикативності дієприкметника стає вищим у порівнянні з тим, коли він виражає логічні відношення, причини, умови тощо: *Іду поміж люди. Душа готова, струни тугі, нала-джені, вона вже грає (Коцюб., II, 1955, 233) [СУМ, т. V 1974, 114]. Д'Аннунціо – письменник – аристократ, прихильник індивідуалізму, ... людина пересичена жи-том і славою (Рад. літ-во, 3, 1957, 102) [СУМ, т. VI 1975, 277]. За кілька хвилин ці-лина готова, дно її застелене пахучою травою (Гончар, I, 1954, 115) [СУМ, т. III 1972, 328]. Порівняймо: На широкому столі... стояли стакани після чаю, ще не пе-ремиті (Н.-Лев. IV, 1956, 50) [СУМ, т. VI 1975, 226], де дієприкметник виконує фун-кцію напівпредикативну й одночасно – роль поширеного відокремленого означення.*

Предикативність дієприкметника у деяких випадках підсилює заперечна частка **не**. *Я ж досі не завітчана! (Леся Українка). Толока не орана, віці не лічені, пас-тух рогатий (Нар. тв.).* Конструкції "дієслівна зв'язка – ад'єктив" функціонують тільки в межах іменного складеного присудка. В українській мові форма предиката такої моделі є певною мірою варіативною. Предикативний дієприкметник може поєднуватися із дієслівними зв'язками, що не втратили повністю свого лексичного значення: *робитися, виявлятися, визнавати, сприйматися та ін.* Наприклад, *Шу-махер визнав себе переможеним (Публ.). Тому ми вважаємо, що злочин слід визна-вати розкритим у тому разі, якщо кримінальну справу розглянуто в суді й винесено законний, обґрунтований вирок, який набрав законної сили. (Держава і право. Кни-га, 2011). Очі в Маланки стали налякані, круглі (М. Коцюбинський).* Предикативний дієприкметник може варіативно вживатися як у називному, так і в орудному відмін-ках. Наприклад: *Столітній дід, що їхав у рідний край вмирати, видно, зовсім не був зацікавлений у розмові (Ірчан, IV, 1958, 184) [СУМ, т. III 1972, 396]. Коли він (Володимир Івасюк) мав три роки, він вже був зацікавленим музикою. (Вебсайт – Пласт Оттава). Журавлик стояв зворушений, схвилюваний і піднесений (О. Іване-нко). "Наш колектив був зворушеним цим листом, адже передані монітори вже важко було використовувати нашим працівникам ("Рівне вечірне").*

У функції предиката дієприкметникові властива семантико-синтаксична валент-ність, яка полягає в здатності його як предиката формувати реченнєву конструкцію. Одновалентний дієприкметниковий предикат може передавати семантику фізично-го або психічного стану особи та зовнішнього вигляду суб'єкта: *Обидва були стом-лені і виснажені, з облич їх не сходив вираз тупого терпіння, що його карбують тривалі незгоди (Джеск Лондон).*

Дієприкметниковий предикат здатний також формувати конструкцію, в якій прогнозує наявність двох залежних компонентів – суб'єкта, що заповнює лівобічну семантико-синтаксичну позицію, та об'єкта, що займає правобічну позицію. Наприклад: *Марта і Степанида були убрані в білі прозорі сукні і в білі гірлянди (І. Нечуй-Левицький). Поперед Василя йшли дві дівчини. Голови в їх були завітчані червоними квітками (І. Нечуй-Левицький).* Дієприкметник у предикатній позиції може відкривати позицію локатива: *Товар завезений в Україну з Китаю закинутий у великий контейнер.* Предикатна функція дієприкметника сприяє активізації його валентних можливостей: виступаючи у ролі іменної частини присудка, вони "втягуються в зону активних синтаксичних зв'язків і фактично зближуються за валентними ознаками з дієсловом" [Степанов 1981, 10].

Виражаючи локативну та об'єктну характеристику предмета, предикативний прикметник виступає як тривалентний у синтаксичній конструкції: *У 1782 році Потоцьким був побудований у Києві так званий Старий палац. (Публ. "Українські чудеса потребують диво"). Інші записи (Дума про козака Голоту) були зроблені В. Білозерським на Чернігівщині в 1844 р. ("Українська література").*

Отже, дієприкметник як дієслівна форма здатний реалізувати семантику синтаксичних категорій предикатності, модальності, суб'єктності, об'єктності та валентності. Але виражає ці категорійні значення не самостійно, а пов'язуючись із абстрактною або іншою дієслівною зв'язкою у функції іменного складеного присудка. Тільки разом із зв'язкою (формально вираженою чи нульовою) як предикат якості, власності, стану дієприкметникова форма експлікує денотативну ситуацію, формуючи синтаксичну конструкцію двоскладного речення. Утворюючи ж відокремлену в реченні синтагму, дієприкметник експлікує семантичний предикат із другорядно-предикативною функцією.

Статья посвящена функциональной специфике причастия. Автор концентрирует внимание на особенностях реализации предикативной функции причастия в структуре предложения.

Ключевые слова: категориальное значение причастия, предикат, признаковые слова, валентность.

The article is devoted to the functional specificity of participles. The author focuses on the features of participles predicative function realisation in sentence structure

Keywords: categorical value of participles, predicate, predicative words, valence.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка: [монография] / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2000. – 640 с.
3. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка) / А. В. Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 616 с.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.

6. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 256 с.
7. *Вихованець І. Р.* Семантико-синтаксична структура речення [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Голороденська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
8. *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
9. *Кубрякова Е. С.* Части речи в ономазиологическом освещении. / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 114 с.
10. *Леута О. І.* Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова: [Текст] / О. І. Леута. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 404 с.
11. *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій: [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : Вид. "Вежа" Волин. держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
12. *Плющ М. Я.* Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навчальний посібник / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
13. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. I–II. – 536 с.
14. *Русская грамматика* / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980. – Т. I–II. – 1492 с.
15. *Семантические типы предикатов* / отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – 364 с.
16. *Словник української мови* / [І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.] : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1. – 1970. – 799 с. ; Т. 2. – 1971. – 550 с. ; Т. 3. – 1972. – 744 с. ; Т. 4. – 1973. – 840 с. ; Т. 5. – 1974. – 840 с. ; Т. 6. – 1975. – 832 с. ; Т. 7. – 1976. – 723 с. ; Т. 8. – 1977. – 927 с. ; Т. 9. – 1978. – 916 с. ; Т. 10. – 1979. – 658 с. ; Т. 11. – 1980. – 699 с.
17. *Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис:* [учеб. для вузов по филол. специальностям / Л. А. Новиков, Л. Г. Зубкова, В. В. Иванов и др.] / под общ. ред. Л. А. Новикова. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Лань, 1999. – 854 с.
18. *Степанов Ю. С.* Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
19. *Трофимов В. А.* Современный русский литературный язык. Морфология / В. А. Трофимов. – Л., 1957. – 282 с.
20. *Шанский Н. М., Тихонов А. Н.* Словообразование. Морфология / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов // Современный русский язык. – 2-е изд., испр. доп. – М. : Просвещение, 1981. – 256 с.